

LES PRESONS FRANQUISTES A LES ILLES BALEARS. ELS EMPRESONAMENTS D'HOMES I DONES.

Manel Suárez Salvà

Aclariments inicials

Una de les modalitats de la repressió franquista va consistir a empresonar totes aquelles persones que podien ser sospitoses d'oposar-se, així com deia Goded, d'obra o de paraula al Movimiento Salvador de España. Així, milers d'homes i dones de les Illes Balears acabaren recloses dins les presons que ja existien a la nostra comunitat o a d'altres que s'habilitaren de pressa i sense les menors condicions higièniques i d'habitabilitat.

La base de dades que es presenta recull, de la manera més aproximada possible, la realitat de l'univers concentracionari franquista a les nostres Illes. A més, permet observar la terrible i enorme mobilitat a què se sotmetia els homes empresonats. S'hi trobarà informació sobre el seu trasllat a presons o camps de concentració de la Península o del nord d'Àfrica. Així mateix, s'hi ha inclòs les dades dels homes que acabaren en presons o camps de concentració francesos i/o alemanys.

Obtenir la informació completa sobre el pas d'homes i dones d'aquestes Illes per les presons franquistes és extraordinàriament difícil. Els motius són múltiples i variats:

- Desaparició de la informació: el capellà de la presó de Can Mir, Antoni Garau, declarava per escrit que, quan tancaren aquell establiment, va endur-se'n tots els expedients i, durant un trasllat de domicili, els va perdre tots.
- Dificultats per localitzar alguns arxius, com el de la Falange que, actualment, i si continua existint, no se sap on pot estar.

- Dificultat per consultar alguns arxius: militars, guàrdia civil, església, entre d'altres. Alguns, perquè són inaccessibles, d'altres perquè no estan ni catalogats.
- Dificultats pressupostàries per poder realitzar desplaçaments als arxius de la Península: Archivo General de la Guerra Civil, Archivo General de Ávila, Archivo General de la Administración,...
- Dificultat temporal. Hem disposat de 6 mesos per poder concretar la base de dades que es presenta. Això ha impedit completar-la així com ens hagués agradat.
- Dificultat per poder accedir al disc dur, en mans de Memòria de Mallorca, que conté totes les causes judicials compreses entre els anys 1936 i 1940.

D'aquesta manera, i tenint en compte aquestes dificultats que s'hauran de solucionar al més aviat possible, en interès del coneixement de la història d'aquestes illes i per poder posar a l'abast de tota la ciutadania aquest coneixement, pensem que podrem oferir una informació que, sense ser completa, s'atrascarà molt a la realitat d'aquells anys i que, en qualsevol cas, permetrà a qualsevol persona interessada accedir a l'estudi de les presons franquistes de les Balears.

Introducció general

El General Mola a la seva *“Instrucción Secreta núm. 1”* de 25 de maig de 1936 ordenava: *“Se tendrá en cuenta que la acción ha de ser en extremo violenta para reducir lo antes posible al enemigo, que es fuerte y bien organizado. Desde luego, serán encarcelados todos los directivos de los partidos políticos, sociedades o sindicatos no afectos al movimiento, aplicándoles castigos ejemplares a dichos individuos para estrangular los movimientos de rebeldía o huelgas”*.

Les directrius eren prou clares. Es tractava d'elaborar relacions de persones (dirigents o amb capacitat de lideratge) que havien de ser empresonades durant els primers dies evitant amb això qualsevol possibilitat de reacció front el Cop d'Estat.

Els feixistes no tenien previst el fracàs de la rebel·lió, l'Estat va caure i ells es trobaren que no tenien definit cap sistema de control. Aquesta imprevisió va provocar que, immediatament, comencessin a emprar qualsevol tipus d'edifici com a presons: vaixells, fusteries, presons que ja havien estat tancades, hospitals, possessions, cases particulars, el castell de Bellver, la Casa del Poble...

El cop d'estat va triomfar de maneres diferents a les Balears. Menorca va restar lleial al govern de la República. Eivissa va seguir aquest mateix camí durant algunes setmanes, fins que els colpistes es feren amb el poder. A Mallorca va haver-hi alguns petits intents de resistència als pobles que no duraren més enllà d'alguns dies. A Palma, el dia 19 de juliol, les forces de Falange ocuparen durant el matí l'Ajuntament i la Casa del Poble. Aquest mateix dia, el nou governador civil va dictar les primeres ordres relacionades amb les presons. En primer lloc, va ordenar l'alliberament del Marquès de Zayas i dels "Jinetes de Alcalá" que restaven tancats al castell de Sant Carles. A continuació, va ordenar la detenció, entre d'altres, de Jaume Bauzà Far, Antonio González Rodríguez, Fernando Leal Crespo, Joan Llosa Campomar, Andreu París Martorell, Aurora Picornell Femenies, Antoni Maria Ques Ventayol, Joan Cunill Esteve, Emili Darder Cànaves, Domingo Hernández Bajo, Miquel Martorell Fiol, Joan Mas Fiol i Miquel Monserrat Parets que, posteriorment, serien assassinats. Entre els dies 19 i 20 de juliol més de 50 persones serien detingudes i empresonades.

Pocs dies després del cop d'estat, el General Molareiterava les seves instruccions redactant les "*Órdenes de urgencia a cargo de la Junta de Gobierno*" que, a Mallorca, va rebre el Marquès de Zayas:

✓ *Cumplimiento inexorable de las sanciones emanadas de los Preceptos del mando (entre ellos debe figurar la prohibición absoluta de huelgas y lock-outs mientras dure el Estado de Guerra).*

✓ *La clausura de todas las Casas del Pueblo socialistas y sindicatos anarquistas, con prisión de todas las Juntas Directivas y agitadores más destacados.*

✓ *El encarcelamiento de determinadas personalidades, con arreglo a las listas previamente elaboradas y que deben obrar en poder de cada uno de los Gobernadores Militares.*

✓ *Proporcionar armas a todos quienes apoyaran el golpe de Estado.*

✓ *En el primer momento y antes de que empiecen a hacerse efectivas las sanciones a que dé lugar el bando del Estado de Guerra, deben consentirse ciertos tumultos a cargo de civiles armados, para que se eliminen determinadas personalidades, se destruyan centros y organismos revolucionarios”.*

Segons alguns testimonis, els presos que més possibilitats tenien de salvar-se eren els qui tenien alguns tipus d'acusació concreta sobre ells que possibilitava que fossin sotmesos a un judici. Ben al contrari passava amb els qualificats com a “governatius”, és a dir, empresonats per una ordre directa del Governador Civil i sense cap acusació concreta. La presó suposava per a tots ells una mena de contenidor d'on els anaven traient a mesura que decidien matar-los a una vorera del camí.

Eren les “Tretes”.

Suposaven el crim organitzat. Ben entrada la nit, passaven llista. Els citats quedaven “en llibertat”. A fora els esperava un camió carregat de falangistes que els duien a matar a qualsevol indret.

Els expedients dels arxius de la presó ho expliquen perfectament amb el seu silenci. Quan un presoner sortia de la institució, sempre es feia constar si el posaven en llibertat, si era un trasllat o si era entregat a una persona

determinada. En els casos de les tretes, tan sols es feia constar que era posada en llibertat. Els expedients d'Aurora Picornell, Catalina Flaquer Pascual, Maria Pascual Flaquer, Antònia Pascual Flaquer i Belarmina González Rodríguez:

19 de juliol de 1936.- "Ingresa a disposición del Excmo Sr. Gobernador Civil de Baleares en virtud de orden de la expresada autoridad".

5 de gener de 1937.- "Puesta en libertad (hi ha esborrat "a disposición") por orden del Excmo Sr. Gobernador Civil de Baleares. El Jefe de la Prisión Juan Clar".

La presó encara tacava més que un Camp de concentració. La gent estava avergonyida, i encara ho està, de dir que tenia un familiar dins la presó per les connotacions negatives que registra el nom (a la presó hi van només els "dolents"). La condemna, la pena, s'extenia a tota la família i dificultava el retorn a una vida normal.

Els empresonaments feien realitat l'objectiu d'exclusió social. Totes aquelles persones progressistes, innovadores, d'esquerres, modernes, no podien existir dins l'estat tradicional, conservador i catòlic que volien els colpistes.

Entorn de la presó girava tota la família. Si no eren a prop, el seu familiar corria el perill cert de morir de fam.

L'objectiu de l'Estat feixista era sotmetre tots els seus habitants. La presó actuava com element que, poc a poc, anava alienant a l'individu, sotmetent la seva voluntat, anul·lant la seva autoestima.

Rebre una sola carta, escriure una carta, rebre un paquet de menjar o una visita, eren possibilitats que només s'obtenien després de què el director de la presó observés en l'individu una acceptació plena de totes les regles del nou estat. No "salvaven" la persona, com deien els seus ideòlegs, sinó que l'adaptaven als seus criteris i la feien dependre dels mateixos, de la seva autoritat, per a qualsevol actuació, per aquelsevol decisió que volgués emprendre.

Els camps de Concentració suposaren no només la possibilitat de concentrar els presoners per classificar-los i distribuir-los, sinó que obriren a la hipocresia de l'Estat la possibilitat de disposar d'un mà d'obra barata.

L'estiu de 1937 es va crear la Inspección General de Campos de Concentración de Prisioneros. Poques setmanes abans, la hipocresia dels feixistes va assolir nivells insospitables quan declararen que, d'acord amb els criteris del nou estat, tots els espanyols tenien dret a fer feina, fins i tot els presoners i, per això, dissenyaren tot un seguit de directrius i orientacions que acabarien per transformar els vençuts de la guerra en esclaus del règim:

“... derecho al trabajo, que tienen todos los españoles, como principio básico declarado en el punto quince del programa de Falange Española Tradicionalista de las JONS [...] siempre que no se oponga a las previsiones que en orden a vigilancia merecen, quienes olvidaron los más elementales deberes del patriotismo”.

La fam era comuna entre els presoners, allunyats conscientment de casa seva. Com a les presons, les malalties eren absolutament habituals, com també els maltractaments físics i psicològics dels seus guardians. *“Arra mateix, si volgués, vos podría pegar dos tirs i ningú em demanaria explicacions”.*

Els presoners feien feines per a l'Estat, però també podien ser emprats per empreses privades que els necessitessin.

El seu sou era de 2 pessetes per dia de feina. D'elles, l'Estat se'n quedava 1'50 en concepte de manutenció. Els 50 cèntims restants eren pel presoner i s'ingressaven en una cartilla de banc, a la que ell no hi podia accedir lliurement. Si estava casat per l'església, la seva dona podia rebre 2 pessetes i una pesseta més per a cada fill menor de 15 anys.

L'instrument legal de què es va dotar l'Estat fou el *Patronato para la Redención de Penas por el Trabajo*, obra del Jesuïta Pérez del Pulgar i el seu manual *La solución que España da al problema de sus presos políticos*. Segons el criteri del religiós, tots aquells que se *“habían visto afectados por la*

influencia de esta letal enfermedad debían someterse a un abnegado programa de sacrificio cuyo destino final debía ser la regeneración mediante el trabajo. Para ello se crearon campos y batallones de trabajo nutridos básicamente por presos republicanos que quedaban reducidos a la condición de esclavos que debían redimir su pena a base de horas de penosa faena”.

El Patronat, i la revista que va publicar titulada “Redención”, cercaven l'efecte propagandístic en forma de consideració i generositat de l'Estat envers dels ésser malignes que l'havien destruït amb una guerra cruel i l'obtenció de mà d'obra barata, de treballadors sense cap tipus de dret i subjectes a l'arbitrarietat estatal.

La trampa era clara: l'única manera de reduir el temps de la seva condemna era treballar en allò que li deien, i seguir les normes imposades. D'aquesta manera, podrien beneficiar-se de la reducció de dies d'empresonament: un dia menys per cada dos dies de treball. Més endavant, “i en un esforç” de generositat, incorporaren a aquesta norma les hores extres o el treball a escarada *“a razón de redención por cada suma de la shoras extras de trabajo igual a los de jornada en el trabajo y oficio de que se trate”.*

Només podien acollir-se a aquesta possibilitat tots aquells que tenien una condemna ferma amb les excepcions de:

1. Els encausats pel Tribunal para la Represión de la Masonería y el Comunismo perquè els consideraven “sujetos no aptos de corrección”.
2. Aquells que havien intentant fugir del camp o de la presó.
3. Aquells que, haven sortit de la presó, haguessin comès un nou delicte.

Així i tot, si bé les persones compreses en aquests tres darrers grups no podien beneficiar-se en cap moment de la possibilitat de reduir la seva condemna mitjançant la feina, quedava legislat (Orden de 14 de marzo de 1939. BOE nº 77 de 19 de junio de 1939) que *“no quedarán exentos de la obligación de trabajar en beneficio del Estado sin percibir jornales en cuanto servicios y trabajos se considere conveniente utilizarlos y serán precisamente destinados a los Establecimientos o Destacamentos Penales de régimen más*

severo o que se hallen geográficamente en las plaza o lugares más alejados de la Península”.

Per aquest tràngol, i aquesta consideració, hi passaren molts de mallorquins. El mateix Gabriel Riera Sorell va ser enviat a destins tan cruels com Tetuán o Sierra Carbonera. D'altres mallorquins empresonats no dubtaren en acollir-se als “beneficis” de la redempció de penes.

La base de dades que presentem

Per elaborar la base de dades que presentem en aquesta 1a part vàrem tenir en compte aquests camps, que consideràrem fonamentals per mostrar la realitat de l'univers concentracionari a les Balears i permetre'n futurs estudis:

- Nom i cognoms de la víctima
- Poble/Ciutat de procedència
- Professi3
- Militància política
- Presó o presons en què va estar tancat
- Data d'entrada i de sortida
- Circumstàncies relacionades amb la sortida: trasllat, alliberament, indult...
- Si la persona va morir, circumstàncies de la mort: afusellament, treta, mort per malaltia, suïcidi...
- Motiu pel qual va ser jutjada cada persona: adhesió a la rebel·lió, sedició, desobediència, etc.
- Condemna: anys de presó, mort...
- Motiu de detenció: governatiu, detingut, “rehén”...
- Presó de trasllat.

Es fa observar que hi ha casos en què només es té constància del nom i cognoms de la persona empresonada i la certesa d'haver passat per una presó. En aquest cas, es fa constar tan sols el substantiu "presó". Si hi ha algun espai dels diferents camps sense cap contingut és perquè encara no es té aquesta informació.

Igualment, el camp en què es fa referència a l'acusació, i per raons d'espai, s'ha reduït i adoptat forma de clau numèrica que es pot consultar a l'annex que apareix al final d'aquest document. Així i tot, podem concloure que les acusacions més reiterades, en el cas dels homes, foren les d'Adhesió o Auxili a la rebel·lió. Però, no es pot oblidar que molts dels empresonats ho varen ser per decisió directa del governador civil. En aquest cas es pot comprovar com el nombre de presons governatius o detinguts és molt nombrós. Tot i que les dones també estan afectades per la mateixa tipologia d'acusació, en el seu cas se'n troba una, per a nosaltres, molt més cruel encara: "Rehén". És a dir, si la dona no delatava el seu home o el seu marit, era empresonada durant una temporada indeterminada intentant afeblir el seu caràcter i la seva determinació.

A l'apartat condemna, en alguns casos apareix una doble informació. La primera part indica la condemna inicial mentre que la segona recull la condemna definitiva: "30 anys/15 anys".

S'ha contemplat la militància política del moment de la detenció. En alguns casos, sobretot de militants socialistes, va haver-hi un trasllat envers del Partit comunista.

La mobilitat del presos va ser una de les característiques del dur sistema penitenciari franquista. No volien que les famílies poguessin establir-se prop de les presons per evitar l'impacte social. A més, algunes persones eren encara més castigades traslladant-les a les presons més allunyades del seu lloc de residència habitual. Per això, una mateixa persona podia passar per diferents presons i es recull el seu pas per cada una d'elles.

D'aquest estudi, l'apartat referit als homes recull 8.190 registres, que no es poden entendre com a 8.190 persones, sinó com la totalitat dels passos per

diferents presons. El de les dones permet observar com 502 passaren per la presó provincial, Can Sales o la de dones de Maó o Eivissa.

Cal advertir que pensem que l'estudi de les presons de dones necessitarà d'una 2a fase per completar-lo. Cal una revisió acurada dels arxius de la Presó provincial de Palma, així com dels arxius centrals de Madrid per conèixer perfectament la identitat de les preses que varen ser traslladades des de la Península fins a Palma. Exactament el mateix passa amb les presons d'Eivissa i Menorca. És imprescindible traslladar-se a les dues illes i investigar els arxius de les presons d'ambdues per arribar a extreure'n tota la informació.

Una primera lectura permetrà esbrinar com va recaure la repressió franquista sobre el cos de carrabiners, o sobre militants d'esquerra però, també, sobre famílies senceres. Era habitual, també, que una mateixa persona fos empresonada i alliberada varies vegades entre 1936 i 1939.

Finalment, cal fer constar que apareixen les primeres informacions sobre les detencions de 1945 i 1948, així com les primeres aportacions sobre els Camps de Concentració presents a les Illes, que també necessiten d'un estudi exhaustiu.

Presons i Camps de Concentració que apareixen en aquesta estudi:

Els homes de les Illes patiren una repressió duríssima, en uns establiments penitenciaris que no reunien cap condició sanitària, ni higiènica, ni tan sols amb els mínims de dignitat humana per reunir-hi centenars de persones que, mal alimentades, sabien que la seva estabilitat emocional, o la seva vida, no tenien cap valor.

S'empraren tot tipus d'establiments per transformar-los en presons: vaixells, el magatzem de fustes de Can Mir, i també escoles. L'església va aportar algunes de les seves instal·lacions que, ben aviat, combinaren els dos

usos, religió i carcelari: el convent de la Pietat i del carrer Missió de palma en són bons exemples.

Trobarem homes de les Illes Balears a pràcticament totes les presons de la Península, a les Canàries, del nord d'Àfrica, però també a camps de concentració de França, d'Itàlia, als temuts camps nazis de Mauthausen (49 ciutadans de les Balears), Buchenwald, Dachau, Dors o els Stalag. També en trobarem a llocs tan allunyats, i de difícil explicació, com l'illa de Jersey (el cas del mallorquí Pascual Pomar), o la localitat d'Agde.

Hi podreu observar la tràgica informació sobre els homes de Menorca destinats a la presó de Cartagena, que es va convertir en un indret d'extermini de menorquins: hi enviaren 12 homes i els afusellaren a tots. Exactament el mateix passaria a La Mola, on hi trobaren la mort 151 homes a partir de 1939. A tall d'exemple, i per acabar la introducció, es poden citar aquestes presons i camps de concentració de les Illes:

- Ajuntament de Palma.- 41 empresonats.
- Banys de Campos.- 100 empresonats.
- Bellver.- 901 empresonats.
- Can Mir.- 2.048 empresonats.
- Formentera.- 397 empresonats.
- Presó sense determinar.- 1.296
- Illetes.- 411 empresonats.
- La Mola.- 202 empresonats.
- Manacor.- 256 empresonats.
- Presó provincial.- 658 empresonats.